

ПРАВО ГРОМАДЯНИНА НА СВОБОДУ СЛОВА ТА ДУМКИ В НАЦІОНАЛЬНИХ ТА МІЖНАРОДНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

А. Ю. Строган,
здобувач, Київський національний університет
внутрішніх справ

У статті здійснено порівняльний аналіз висвітлення та офіційного закріплення в національних (українських) та міжнародних нормативно-правових актах права людини та громадянина на свободу думки, слова і переконань як невід'ємного і непорушного складового елемента розвинутої правової демократичної держави.

Проблема визначення права людини і громадянина на свободу думки, слова і переконань та порівняльний аналіз закріплення на офіційному рівні даного виду громадянських прав особи в національних та міжнародних нормативно-правових актах за своїм змістом та правовою природою є достатньо актуальним та визначальним питанням не лише теорії і філософії права, а й взагалі юридичної практики. Актуальність даної проблематики пояснюється тим, що в історії людства питанням свободи думки, слова і переконань надавалася і надається велика увага — саме тому дана тема постійно підлягає вивченню та узагальненню з боку теоретиків та дослідників.

Основною метою даної статті є здійснення порівняльного аналізу висвітлення та офіційного закріплення в національних та міжнародних нормативно-правових актах невід'ємного та непорушного права особи на свободу слова, думки, поглядів і переконань. При цьому слід не забувати, що свобода думки, слова і переконань починається із свободи особи взагалі. І тому логічно буде стверджувати, що право людини та громадянина на свободу думки, слова і переконань витікає із загального поняття права на свободу особи. З метою доведення даного твердження слід визначити зміст поняття свободи.

Свобода в широкому розумінні — це можливість і здатність людини робити вибір згідно зі своїми, ніким не нав'язаними переконаннями, обумовлювати свої вчинки світоглядними уявленнями, сформованими за власним бажанням.

Дуже вдале визначення поняття свободи було сформульовано за часів Великої Французької революції, в період якої свобода вже вважалася при-

родним правом людини і громадянина та трактувалася як свобода робити все, що не завдає шкоди іншому.

Виняткове значення свободи слова влучно сформулював англійський драматург Р. Шерідан у відомому афоризмі: "Свобода преси — єдина з громадянських свобод, яка здатна гарантувати всі останні". Свобода слова — досить небезпечне, але краще потрібне демократичній державі право людини. "Держава може дійти сум'яття, — писав французький консервативний політик де Бональд, — внаслідок того, що пишуть часописи, але вона може загинути внаслідок того, про що вони мовчать" [1, с. 78].

В свою чергу радянський енциклопедичний словник визначав свободу як здатність людини діяти у відповідності із своїми інтересам і цілями, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. При цьому було дуже істотно доповнення: люди не є вільними у виборі об'єктивних умов своєї діяльності, що виступають як необхідність, але вони мають конкретну і відносну свободу, коли зберігають можливість у виборі цілей або засобів їх досягнення [2, с. 1191]. Тому можна сказати, що свобода у радянські часи трактувалася, так би мовити, як свобода наполовину: тобто існували певні об'єктивні умови, що не залежали від людини, але які істотно впливали на вибір її дій і вчинків.

Свобода особистості — один із основоположних принципів розвинутої демократичної правової держави, що означає економічні, правові та соціальні можливості людини чинити, діяти відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей у конкретних умовах об'єктивної дійсності [3, с. 78].

Будь-який вид свободи індивіда (політична, інтелектуальна, особиста)

в умовах громадянського суспільства може бути реальним лише за умови володіння ним економічною свободою, а остання, в свою чергу, забезпечується за наявності у нього власності. Тобто найголовнішими ідеями, що свідчать про реальність громадянського суспільства, завжди визнаються дві умови, а саме:

— забезпечення свободи та обґрунтованої нею автономної особистості;

— демократичне вирішення проблеми власності та її форм, що забезпечують цю автономію і свободу [4, с. 87].

Право на свободу особи думки, слова і переконань в загальній класифікації видів прав відноситься до особистих (громадянських, або фізичних) прав, які слугують гарантією індивідуальної автономності та свободи, засобом захисту суб'єктів від свавілля з боку держави та інших людей. Особисті права і свободи виникають від народження людини та існують довічно. Вони є невідчужуваними, тобто не можуть бути обмеженими чи скасованими органами влади; не можуть бути передані чи подаровані іншим суб'єктам; особа не може відмовитися від цих прав. Це природні права людини, що визнаються та закріплюються державою, гарантують їй певний рівень свободи та забезпечують фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантують невтручання в індивідуальне життя. Особиста свобода гарантує усвідомлення соціальної цінності людини та вироблення правильного ставлення до інших людей та до суспільства в цілому. Правове закріплення цієї свободи надає можливість не лише забезпечити усвідомлене ставлення до неї суб'єкта, а й перешкодити абсолютизації відособленості особи [5, с. 55].

Право людини на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань є наріжним каменем незалежності членів громадянського суспільства від держави, підпорядкованості держави громадянському суспільству. Очевидно, що без цього права суспільство не в змозі протистояти інформаційній експансії держави, відстояти власний погляд на події, які відбуваються [5, с. 136].

Чинна Конституція України в статті 34 регламентує і гарантує право людини та громадянина на свободу думки, слова і переконань: "Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя".

Тому право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань означає свободу збирати, зберігати, використовувати і поширюва-

ти будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір, без втручання держави та інших соціальних інституцій [4, с. 184].

Отже, свободу людини як юридичну категорію, відповідно до змісту Конституції України, характеризують такі основні риси:

— люди вільні від свого народження, ніхто не має права порушувати їхні природні права, до того ж саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;

— людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;

— люди мають рівні можливості, що закріплені правом.

Разом з тим свобода людини як об'єктивна реальність далеко виходить за межі, врегульовані правом, і має свої витoki в системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус. У вужчому, правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом [4, с. 164].

Свобода думки, слова і переконань є гарантом духовної і творчої свободи, не обмеженої обов'язковою ідеологією. Тому свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань тільки тоді є реальними, коли вони спираються на право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію у будь-який спосіб на свій вибір, що має забезпечуватися державою шляхом сприяння створенню розгалуженої і розвинутої системи, державних і недержавних засобів масової інформації, інших її джерел, державного переслідування всіх соціальних суб'єктів, що перешкоджають вільному отриманню і поширенню інформації [4, с. 185].

Наступним національним законодавчим актом, що гарантує та закріплює право людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань, є Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16.11.1992 р. № 2782-ХІІ. Відповідно до змісту положень статті 2 Закону, "свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань гарантуються Конституцією України і означають право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку відкрити за режимом доступу інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації. Друковані засоби масової інформації є вільними".

Важливим нормативно-правовим актом, що закріплює та гарантує право на свободу думки та переконань, є Закон України "Про охорону дитинства" від 26.04.2001 р. № 2402-ІІІ, стаття 9 якого закріплює право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації: "Кожна дитина має право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, отримання

інформації, що відповідає її віку. Це право включає свободу розшукувати, одержувати, використовувати, поширювати та зберігати інформацію в усній, письмовій чи іншій формі, за допомогою творів мистецтва, літератури, засобів масової інформації, засобів зв'язку (комп'ютерної, телефонної мережі тощо) чи інших засобів на вибір дитини. Їй забезпечується доступ до інформації та матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, особливо тих, які сприяють здоровому фізичному і психічному розвитку, соціальному, духовному та моральному благополуччю. Діти мають право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями стосовно їхньої діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення. Здійснення прав дитини на вільне висловлювання думки та отримання інформації може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання зловживанням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету та неупередженості правосуддя". Отже, в нашій державі на законодавчому рівні закріплені принципи заборони дискримінації прав і свобод особи за ознакою віку.

Як ми бачимо із законодавчих положень, право людини і громадянина на свободу слова, думки та переконань тісно пов'язано із правом особи на інформацію. Головним нормативно-правовим актом, що закріплює та гарантує особі право на інформацію, крім Конституції України, є Закон України "Про інформацію" № 2657-ХІІ від 02.10.1992 р., відповідно до положень статті 9 якого: "Всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Реалізація права на інформацію громадянами, юридичними особами і державою не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України".

Зміст наведеної вище статті говорить, що метою і завданням Закону України "Про інформацію" є встановлення загальних правових основ одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплення права особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України, а також регулювання доступу до інформації та забезпечення її охорони, захисту особу та суспільства від неправди-

вої інформації.

Стаття 5 Закону України "Про інформацію" наводить перелік основних принципів інформаційних відносин в Україні:

— гарантованість права особи на інформацію;

— відкритість, доступність інформації та свобода її обміну;

— об'єктивність, вірогідність інформації;

— повнота і точність інформації;

— законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Право особи на інформацію також підтверджується змістом статті 6 Закону України "Про інформацію", відповідно до якої одним з головних напрямів і способів державної інформаційної політики є забезпечення доступу громадян до інформації.

Проте не лише Закон України "Про інформацію" визначає право людини і громадянина на інформацію — Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України від 16.01.2003 р. № 435-ІУ, теж містить важливі в цьому напрямі законодавчі положення. Відповідно до статті 302 Кодексу, "Фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускається, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини".

До міжнародних нормативно-правових актів, що закріплюють та гарантують право людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань, відносяться наступні: Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 04.11.1950 р., ратифікована Україною 17.07.1997 р. (із заявами та застереженнями); Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2200 (XXI) від 16.12.1966 р.; Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 36/55 від 25.11.1981 р.; Документ Копенгагенської наради Конференції по людському виміру СБСЕ від 29.06.1990 р.; Договір (проект) про запровадження Конституції для Європи (2003/С169/01), ухвалений консенсусом Європейського Конвенту 13 червня та 10 липня 2003 р.; Підсумкова декларація Варшавського саміту, прийнята 16—17 травня 2005 р. та ін.

Відповідно до статті 18 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на свободу думки; це право включає свободу змінювати свої переконання. Згадані вище законодавчі положення доповнюються змістом статті 19 Декларації, відповідно до якої кожна людина має право на свободу переконань та їх вільне вираження; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися

своїх переконань. Ці нормативно-правові положення закріплено в статтях 9 і 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Слід зазначити, що формулювання статті 9 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ґрунтується на розрізненні двох сфер існування свободи думки, совісті й віросповідання. Перша — внутрішній елемент цієї свободи, тобто свобода особи щодо власних думок, совісті та віросповідання, тим часом як друга — зовнішній елемент, тобто свобода вираження своєї релігії чи вірування, яка, власне, може підлягати обмеженню. Відповідно, ніяке обмеження не може бути застосоване щодо першого елемента цієї свободи, який є абсолютним та необмеженим з огляду на свою природу. Стаття 9 Конвенції захищає переважно сферу особистих переконань. Більше того, вона захищає діяльність, що нерозривно пов'язана із цими позиціями, тобто богослужіння чи релігійні обряди, що є аспектами віросповідання чи віри у загальновишній формі [6, с. 388, 389].

Судова практика й доктрина узгоджуються щодо того, що свобода вираження поглядів є невід'ємною гарантією належного функціонування демократії. Ця гарантія міститься у статті 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6, с. 421].

Система захисту свободи вираження, що встановлена в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, визначає такі права, що підлягають захисту:

- свобода дотримуватись поглядів;
- свобода розповсюдження інформації та ідей;

- право на одержання інформації.

Стаття 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає свободу вираження поглядів в подвійному значенні:

- свобода вираження поглядів як надбання суспільства, що забезпечує вільні публічні дебати й відповідно вважається основним елементом розвитку демократії (тобто як об'єктивна суспільна цінність, а не тільки як суб'єктивне право);
- свобода вираження поглядів як особисте право, яке включає не тільки право кожного на отримання інформації та ідей, але й право висловлювати думки та ідеї.

Така подвійна природа цього права означає, що порушення права на свободу вираження поглядів стосується не тільки окремої особи, але й інтересів суспільства у цілому [6, с. 431].

Положення, викладені в загальній декларації прав людини та Європейській конвенції про захист про захист прав людини і основоположних свобод, дублюються і в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (статті 18 і 19).

Преамбула Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань містить дуже важливі в світлі нашого дослідження положення: "Ігнорування та порушення прав лю-

дини та основних свобод, зокрема права на свободу думки, совісті, релігії або переконань будь-якого роду, є прямо чи побічно причиною війн та тяжких страждань людства. Релігія або переконання є для кожного, хто їх дотримується, одним з елементів його розуміння життя, тому свободу релігії або переконань слід повністю дотримуватися та гарантувати".

Ч. 3 ст. 1 даної Декларації містить вказівку на умови, за яких може відбуватися обмеження права людини на свободу думки, слова і переконань:

"Свобода виражати переконання належить лише обмеженням, встановленим законом та необхідним для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я та моралі, рівно як і основних прав і свобод інших осіб".

П. 9.1 Документа Копенгагенської наради Конференції по людському виміру СБСЕ від 29.06.1990 р. право людини на свободу слова, думки та переконань трактує дещо ширше, включаючи до вказаного права особи і право на спілкування: "Це право включає свободу дотримуватися своєї думки та отримувати та розповсюджувати інформацію та ідеї без втручання з боку державних влад та незалежно від державних кордонів. Здійснення цього права може бути предметом лише таких обмежень, які передбачені законом та відповідають міжнародним стандартам".

Договір (проект) про запровадження Конституції для Європи (2003/С169/01), ухвалений консенсусом Європейського Конвенту 13 червня та 10 липня 2003 р., містить статтю II-10, яка закріплює свободу думки, совісті та віросповідання, та статтю II-11, що закріплює свободу виявляти погляди та свободу інформації.

Підсумкова декларація Варшавського саміту зазначає, що однією з основних задач Ради Європи на наступні роки є зміцнення демократії, ефективного правління та верховенства закону в державах — членах РЄ, а це, в свою чергу, означає, що глави держав та урядів держав — членів Ради Європи підтвердили свою прихильність тому, щоб гарантувати та розвивати свободу слова. П. 3 Декларації називається "Боротьба з кіберзлочинністю та зміцнення прав людини в інформаційному суспільстві" і містить положення щодо гарантування права особи на свободу слова, думки та своїх переконань: "Ми підтверджуємо важливість дотримання прав людини в інформаційному суспільстві, зокрема, свободи вираження своєї думки. Рада Європи і далі буде розроблювати принципи та основні напрями для забезпечення дотримання прав людини та верховенства закону в інформаційному суспільстві. Рада Європи буде займатися проблемами, що виникають в зв'язку з використанням інформаційних та комунікаційних технологій з метою захисту прав людини по відношенню до порушень, пов'язаних із зловживаннями інформаційних та комунікаційних технологій".

Отже, як видно, свобода вільного вираження поглядів, думок та переконань є основоположною для свободи взагалі. Вона є основою будь-якого

демократичного суспільства, наріжним каменем демократичних установ та є суттєвою для їх функціонування [6, с. 420].

У практиці Європейського Суду з прав людини свобода вираження думок, поглядів і переконань з самого початку посідала окреме і доволі помітне місце, оскільки вона, за висловом Суду, становить суттєве підґрунтя демократичного суспільства та основну умову його прогресу і розвитку кожної особистості [6, с. 422].

Слід зазначити, що в конституціях багатьох зарубіжних країн закріплено і гарантовано право особи на свободу думки, переконань і поглядів, що є невід'ємною рисою розвинутої демократичної правової держави. Так, Конституція Японії об'єднує право на свободу думки із правом на свободу совісті: в статті 19 це право відображене в особистих правах у духовній сфері і передбачає свободу від ідеологічного нагаду. Японія є світською державою, і тому Конституція визнає свободу релігії, і, крім того, "державі і її органи повинні утримуватися від проведення релігійного навчання та будь-якої релігійної діяльності" (ст. 20) [1, с. 499].

Отже, проведений аналіз національних (українських) і міжнародних нормативно-правових актів, на жаль, говорить про те, що в Україні законодавчо-правова база з питань гарантування, захисту і охорони права людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань не така багата і різноаспектна, як в зарубіжних країнах. Це свідчить про те, що нашої державі та її посадовцям необхідно не лише декларувати пріоритет прав і свобод особи, а й починати виконувати задекларовані принципи і положення. Розпочати цю діяльність, звичайно, необхідно із реального гарантування, охорони і захисту права на свободу слова, думки, переконань і поглядів, тому що саме цей вид особистих прав людини і становить основу її життєдіяльності та існування в суспільстві як основного елемента демократичної правової держави та розвинутого громадянського суспільства.

Література:

1. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / За заг. ред. В.О. Ріяки. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 544 с.
2. Советский энциклопедический словарь / Гол. ред. О.М. Прохоров. — М.: Советская энциклопедия, 1989. — 1632 с.
3. Клименко О. На користь свободи волає право України. // Право України. — 2007. — № 8. — С. 78 — 80.
4. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 336 с.
5. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. — К.: ТОВ Юридична думка, 2007. — 424 с.
6. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. — К.: Реферат, 2007. — 848 с.